УДК 81'233

Т.М. Лушпай,
Національний університет "Острозька академія",
м. Острог

ОСОБЛИВОСТІ СВІДОМОСТІ БІЛІНГВІВ

У статті розглянуто різні підходи до вивчення білінгвізму, проаналізовано зв'язок між свідомістю, мовою та культурою людини, яка володіє двома мовами.

The article deals with different approaches towards study of bilingualism and interrelations of consciousness, language and culture.

В сучасному світі багато чинників спонукають людину до вивчення другої (третьої, четвертої…) іноземної мови. Виділяється три групи таких чинників – ідеологічні, інтернаціональні та індивідуальні. До першої групи належать, наприклад, необхідність національної меншини інтегруватися до основної спільноти країни; або, навпаки, вивчення мови національної меншини з метою збереження унікальної культури її представників. Наприклад, у школах Ірландії англомовні студенти вивчають ірландську, або в австралійських школах – мову маорі, з метою збереження і розвитку культури корінного населення.

Іншою потребою, а саме необхідністю досягнення і збереження гармонії між представниками різних мовних груп через білінгвізм, обумовлено вивчення французької мови англомовним населенням Канади (і, відповідно, вивчення англійської мови франкофонами). Наприклад, навчальний відеоролик Канадського комітету державних мов, який має назву "One Country – Two Languages" ("Одна країна – дві мови"), стверджує, що інтеграція і гармонія в канадському суспільстві найкраще може бути досягнута через широко розповсюджений білінгвізм і бікультуралізм.

Відповідно до стратегічної мети України щодо інтеграції у загальноєвропейський та світовий простір, вивченні другої (третьої …) мови є надзвичайно актуальним. Ключовою ціллю мовної політики країн Європейського Союзу є полікультурна і полілінгвальна особистість, яка володіє широким спектром комунікативних компетенцій.

До другої групи чинників, що сприяють поширенню білінгвізма у світі належать інтернаціональні чинники, а саме, глобалізація та міжнародне співробітництво. Наприклад, співробітництво з Японією вимагає не тільки знання англійської мови, а й японської. Оскільки знання японської мови дає можливість пізнання японської культури,

© Т.М. Лушпай, 2009

що є базовою основою для успішного співробітництва у багатьох галузях з цією країною: економіці, освіті, охороні здоров'я, новітніх технологіях та ін. Вивчення другої мови є необхідною умовою професійного зростання і вдосконалення, забезпечує значно ширший доступ до інформації з різних сфер знання і людської діяльності – соціальної, економічної, культурної, політичної, освітньої та ін.

Третю групу чинників складають індивідуальні чинники, а саме – бажання пізнати культуру іншої країни і в такий спосіб зрозуміти краще її представників; бажання досягти певних освітніх, академічних цілей; бажання зробити кар'єру і досягти певного професійного рівня; інші особисті мотиви (наприклад, вивчення творчості улюбленого письменника мовою оригіналу).

Білінгвізм – явище складне і багатоаспектне, отже, і вивчення цього явища здійснюється у багатьох аспектах – лінгвістичному, психологічному, педагогічному. З лінгвістичним підходом до вивчення білінгвізму (полілінгвізму) тісно пов'язаний психологічний аспект, в якому вивчаються індивідуальні здібності мовця до оволодіння ним другою мовою, паралельне співіснування у свідомості людини двох (або кількох) мовних систем. Явище білінгвізму (полілінгвізму) досліджували Б. Бєляєв А. Богуш, Є. Вєрєщагін, Л. Виготський., М. Михайлов, В. Розенцвейг, Л. Щерба, В. Ярцева та ін.

Метою нашого дослідження є встановлення зв'язків між свідомістю, мовою та культурою. Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки. По-перше, ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, логіка, релігія, філософія, антропологія, кібернетика і т.д. По-друге, свідомість – специфічний об'єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами.

На нашу думку, важливо виділити той момент, що свідомість людини відіграє дуже важливу роль у процесі творення суб'єктивного образу об'єктивного світу. Саме в цьому процесі визначальним є зв'язок між свідомістю і мовою. На думку Л.С. Виготського, мислення та мовлення є ключем до розуміння людської свідомості. Якщо "мова така ж древня, як і свідомість", якщо "мова і є практичне, існуюче для інших людей і для мене свідомість, якщо "прокляття матерії прокляття рухомих шарів повітря з самого початку тяжіє над чистою свідомістю", то, очевидно, не одна думка, а вся свідомість в цілому пов'язана у своєму розвитку з розвитком слова. Слово відіграє центрову роль у розвитку свідомості в цілому, а не в його окремих функціях [2, с. 1017-1018].

Виникнення свідомості як виключно людського способу відображення дійсності невідривно пов'язано з мовою: мова – необхідна

умова виникнення свідомості. Усвідомлювати – означає відображати об'єктивну реальність за допомогою акумульованих у слові суспільно виражених узагальнених значень. С.Л. Рубінштейн зазначає, що зв'язок мови та свідомості є незаперечним і нероздільним: не існує свідомості без мови. Мова – форма свідомості людини як суспільного індивіда [6, с. 149-150].

Однак невірно просто прирівнювати свідомість до мови, зводити її до функціонування мови. Вірне положення про необхідний зв'язок мови та свідомості стає невірним, коли зв'язок свідомості та мови набуває самодостатнього характеру, коли вона відокремлюється від зв'язку свідомості з суспільною діяльністю людей та знаннями, які в ній здобуваються. Тільки включаючись у ці зв'язки, а ніяк не по окремості мова і отримує своє необхідне для свідомості значення.

Не слово саме по собі, а накопичені у суспільстві знання, які акумулюються у слові, являються стрижнем свідомості. Слово має значення для свідомості в силу того, що у ньому акумулюються і через нього актуалізуються знання, за допомогою яких людина пізнає реальність [6, с. 150].

Психологічний підхід до проблеми свідомості виключає ймовірність розглядання свідомості як уже готового утворення. У психологічному плані свідомість насамперед виступає як процес усвідомлення людиною оточуючого середовища і самої себе. Присутність свідомості у людини означає, що у неї на протязі життя, навчання та суспільно-культурних комунікацій склалася чи складається система акумульованих у слові, більш чи менш узагальнених знань, за допомогою яких вона може усвідомлювати оточуюче середовище та саму себе, пізнаючи явища дійсності через їх співвідношення з цими знаннями [6, с. 151].

Оточуюче середовище, в якому протікає життя людини, безпосередньо пов'язане з культурою певного суспільства. На думку відомого російського соціолога А.А. Радугіна, "культура – це система цінностей, переконань, прикладів та норм поведінки, що є характерною для певної групи людей, а також колективне програмування людського розуму, яке відрізняє членів однієї групи від іншої" [5, с. 53].

Першим і найбільш важливим елементом культури є пізнавальний, знаково-символічний елемент, тобто знання, сформульовані у певних поняттях і уявленнях та зафіксовані в мові. Отже, "мова – це об'єктивна форма акумуляції, зберігання та передачі людського досвіду" [5, с. 53].

Тобто, мова є найважливішим елементом культури, системою знаків та символів, наділених певним значенням. Знаки та символи виступають в процесі спілкування в якості представників інших предметів і використовуються для отримання, зберігання передачі інформації про них. Люди засвоюють це значення знаків та символів

в процесі виховання та навчання. Саме це допомагає їм зрозуміти смисл, значення сказаного та написаного.

Кожний об'єкт культури несе в собі інформацію про певний народ, соціальну групу та індивіда, а також про відповідний період його існування і розвитку. Без виконання культурою інформаційної функції неможливе взаєморозуміння представників народу певної епохи і між епохами. Неможливі також і міжкультурні комунікації, тому що вони базуються на передачі витворів культури від однієї спільноти до іншої і освоєнні цих витворів культури представниками різних культур.

Отже, носій певної мови є в той же час і носієм культури певної мовної спільноти. Значить, людина, яка володіє двома і більше мовами, є носієм двох і більше культур. Тобто, свідомість (і самосвідомість) людини – це свідомість носія певної культури. Очевидним є зв'язок між мовою, культурою та свідомістю людини.

Існує два протилежні підходи до аналізу та вивчення індивідуального білінгвізму – фракційний (fractional view) та холістичний (holistic view).

Згідно фракційного підходу, представниками якого є здебільшого зарубіжні вчені, свідомість білінгва вміщує в собі дві непов'язані між собою свідомості. Ця точка зору започаткувала наукову дискусію, яка розглядає білінгвізм як лінгвістичну шизофренію. Стосовно білінгвізму термін "шизофренія" вживається для позначення культурного, когнітивного та лінгвістичного дисонансу. Зокрема, А. Адлер у своєму трактаті про білінгвізм стверджує, що білінгвізм може призвести до роздвоєння особистості, та навіть до шизофренії. К. Кларке прирівнював іноземних студентів в США до людей, хворих на шизофренію, і стверджував, що їх вивчення англійської мови гальмується зіткненням культури їх рідної країни та американської культури. У білінгвальному психоаналізі, термін "шизофренія" використовується метафорично, для окреслення проблем переживання культурного, когнітивного та лінгвістичного дисонансу [8, с. 3].

А. Павленко у своїй роботі "Bilingual Minds: Emotional Experience, Expression and Representation" ("Свідомість білінгвів: емоційний досвід, висловлювання та репрезентація") зазначає, що термін "шизофренія" стосовно білінгвізму не має негативного забарвлення, а відображає реальні труднощі, з якими обов'язково стикаються люди у процесі вивчення і набуття іноземної мови. Ці труднощі полягають у тому, що на певному етапі оволодіння мовою людина переживає культурний, когнітивний і лінгвістичний дисонанс.

На нашу думку, холістичний підхід є більш позитивною альтернативою, оскільки розглядає білінгва як лінгвістичну й психологічну єдність та інтегровану цілісність.

Білінгви та мультилінгви інколи відчувають себе як різні люди

під час говоріння. Дослідженнями цього психолінгвістичного явища займалися Grosjean та Heinz. Існує і інша точка зору: монолінгви також можуть відчувати себе як різні особистості під час процесу спілкування в залежності від тих, до кого вони звертаються. Наприклад, змінюється стиль спілкування в залежності від співрозмовника. Отже, монолінгвізм є динамічним феноменом.

Наприклад, письменник Дж. Грін, який писав англійською та французькою мовами, і дитинство якого пройшло у франкомовному оточенні, згадував, що коли він вирішив написати про своє дитинство англійською мовою, його спогади набули зовсім іншого характеру. В той час, коли предмет (дитячі роки) залишився тим самим, засоби вираження (вибір лексики, стилістичні засоби) були зовсім іншими [8, с. 5].

Сам письменник згадував: "Я писав іншу книгу; книгу, яка так відрізнялася від французької манери письма так, що необхідно було змінити сам предмет. Було таке відчуття, ніби пишучи англійською, я став зовсім іншою людиною. Я продовжував. Інша, нова послідовність думок та нові інтерпретації ідей зароджувалися та формувалася у моїй свідомості. Бракувало подібності між моїми творами англійською і тим, що я тільки-но написав французькою, а отже, виникав сумнів – чи був автор цих творінь однією людиною?" [8, с. 6]

Ц. Тодоров у своєму есе "Білінгвізм, діалогізм та шизофренія" описує свій досвід переживання культурного та лінгвістичного дисонансу. Ц. Тодоров прибув у Францію з Болгарії ще молодою людиною і став відомим французьким культурним діячем та вченим. Через 18 років він отримав запрошення на конференцію у Болгарію. Він планував виступити на конференції з доповіддю, яка була присвячена питанням націоналізму. При перекладі своєї доповіді з французької мови на болгарську, Ц. Тодоров помітив наступне: "Я зрозумів, що болгарські інтелектуали не могли осягнути те значення, на якому я наголошував. Відчуженість, від'єднаність від цінностей певної спільноти обумовлює зміни в системі цінностей конкретної людини. На систему цінностей людини істотний вплив мають потреби спільноти, у якій ця людина живе. Має значення, чи ти живеш у маленькій країні, яка відстоює свою незалежність, чи у великій розвиненій країні, у якої така потреба відсутня. Париж є спільнотою, яка не вимагає таких яскраво забарвлених національних почуттів" [8, с. 6].

Глибоко вражений своїм відкриттям, Ц. Тодоров не мав жодної гадки, як краще вирішити цю проблему: просто представити свою думку, зробивши посилання на французький контекст, чи висловлюватися як представнику болгарської інтелігенції, відкинувши 18-річний досвід проживання і роботи у Франції. Щоб пояснити свій досвід з теоретичної точки зору, Ц. Тодоров звертається до концепції діалогізму і поліфонії, розробленої відомим російським вченим М. Бахтіним.

Діалогізм, на думку М. Бахтіна, є властивим природі свідомості, природі самого людського життя: "Чужі свідомості неможливо споглядати, аналізувати, визначати як об'єкти, речі – з ними можна тільки діалогічно спілкуватися". За концепцією М. Бахтіна, один текст вміщує декілька незалежних і часто конфліктуючих між собою голосів. Ця концепція допомогла Ц. Тодорову глибше зрозуміти сутність білінгвізму.

М. Бахтін наполягає на тому, що використання мови є соціальним явищем. У "Діалозі І", де "мовлення" використовується Бахтіним як синонім для "мовного спілкування", він стверджує, що "мовлення – це мова in actu". Неприпустимо протиставлення в якій би то не було формі мовлення і мови. Мовлення є таким соціальним, як і мова" [1]. В основі лінгвофілософської концепції Бахтіна лежить двоєдина онтологія мови.

Перефразовуючи слова самого М. Бахтіна, М. Ляхтеєнмняки пропонує наступне формулювання його онтологічної позиції: у плані онтології мова, як дволикий Янус, дивиться в дві сторони: у кожен момент свого існування вона включає і об'єктивну єдність загальнозрозумілої системи мови, і єдність конкретних висловів. У цьому полягає основне положення двоєдиної онтології мови, що складає основу діалогічної філософії мови М. Бахтіна. Система мови не є наднндивідуальною системою, яка існує для себе в світі соціальних фактів, незалежно від актуальних просторово-часових реалізацій мови. Навпаки, бахтінське розуміння *соціальної* онтології мови припускає, що в плані онтології мова як система невід'ємна від актуальних використань мови [1; с. 4].

Розроблений М. Бахтіним діалогічний концепт свідомості, в основі якого лежить своєрідне розуміння понять "суб'єктивного" і "об'єктивного", такого, що відрізняється від їх дихотомічного розуміння як діаметрально протилежних понять. Бахтін виходить з того, що *свідомість є іманентно соціальною* за своєю природою. Згідно концепції М. Бахтіна, "у людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі: дивлячись всередину себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого" [1; с. 7].

Так, в представленні М. Бахтіна "інші сть" є постійним моментом свідомості і, отже, індивідуальна свідомість немислима у вилученні з інших свідомостей. Іншими словами, індивідуальна свідомість несамостійна, вона існує і формується лише у відношенні до інших свідомостей. З іншого боку, не дивлячись на свою іманентну соціальність, свідомість при такому погляді все ж таки не втрачає своєї індивідуальності. Індивідуальність свідомості і її відокремленість від інших свідомостей гарантується тим, що вона вступає в діалог з іншими свідомостями із своєї неповторної позиції. Таким чином, в представленні Бахтіна, свідомість є єдиним цілим, тим, що включає одночасно і соціальний, і індивідуальний моменти [1].

Як відомо, Г. Лебон вважав, що "кожному народу притаманний душевний устрій, так само, як і його анатомічні особливості, і від нього походять його почуття, його думки, його установи, його вірування та його мистецтва" [3]. Фактично те, що він називав "душевним устроєм", сьогодні ми називаємо менталітетом. Звичайно, ці ментальні стереотипи також не є вічними й зазнають змін, як у прикладі з Ц. Тодоровим. Крім того, можна говорити про менталітет чи "душевний устрій" не лише народів, а й інших соціальних спільнот, що відрізняються за соціокультурними ознаками, особливостями світогляду та поширеними у їхньому середовищі ідеями.

Таким чином, свідомість людини – це єдність соціального та індивідуального; спосіб існування людської свідомості – це діалог із свідомостями інших людей, але із своїх унікальних і неповторних позицій. Отже, свідомість білінгва існує у діалозі із свідомостями представників іншомовної спільноти. У процесі цього діалогу відбувається збагачення як свідомості та внутрішнього світу білінгва, так і свідомості та внутрішнього світу представників інших культур.

На нашу думку, унікальність свідомості білінгва можна пояснити за допомогою діалогічного концепту свідомості, який було розроблено видатним російським вченим М. Бахтіним. Відповідно теорії М. Бахтіна, свідомість людини є соціальною за своєю природою. Спосіб існування людської свідомості є діалогічним, тобто свідомість кожної конкретної людини формується у відношенні до свідомостей інших людей. Таким чином, у процесі формування свідомості білінгва відбувається постійний діалог із свідомостями носіїв іншої мови.

В той же час свідомість кожної людини є унікальною. Це значить, що свідомість вступає у діалог з іншими свідомостями з точки зору своєї унікальної, неповторної позиції.

Отже, на нашу думку, білінгв є носієм двох культур і двох мов, тобто усвідомлює себе як бікультурна і білінгвальна особистість. Ці дві культури і дві мови існують у свідомості білінгва не як ізольовані окремі утворення, а як унікальна єдність.

Література

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров / М.М. Бахтин// Эстетика словесного творчества. – М., 1979.

2. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: "Смысл", 2006. – 1134 с.

3. Лебон Г. Психология народов и масс. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lebon_PsNar/_Index.php

4. Ляхтеенмяки М. Лингвофилософская концепция М.М.Бахтина: о двуединой онтологии языка. Режим доступу: http://www.russian.slavica.org/topic35.html

5. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология (курс лекций). – М.: Владос, 1995. – 180с

6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург, 1998. – 705 с.

7. Ball A. Bakhtinian Perspectives on Language, Literacy and Learning. – Cambridge University Press, 2004. – 364 p.

8. Pavlenko A. Bilingual Minds: Emotional Experience, Expression and Representation. – Multilingual Matters Limited, 2006. – 340 p.